

Розділ I. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

© 2014 р.

В. М. Поліщук (м. Глухів)

ГЕНЕТИЧНІ ТА ПСИХОГЕНЕТИЧНІ НАУКОВІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ВІКОВИХ НОРМАТИВНИХ КРИЗ

Постановка проблеми. Генетичні і психогенетичні уявлення про об'єктивні процеси вікового розвитку особистості (нормативні кризи) в умовах різнопланового, передусім – несприятливого, соціального впливу (як доказовий науковий аргумент на користь реального існування феномена «вікова норма кризового розвитку» у психології особистості).

Виокремлення раніше нерозв'язаної проблематики. Реанімування досягнень педологічної концепції про особливості вікового кризового розвитку (витоки, стан, перспективи) та актуалізація необхідності вивчення змісту поняття «внутрішня логіка розвитку» як відображення активної взаємодії біологічного та соціального чинників у формуванні особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досягнення психогенетики про розвиток людини (О. Александров, 2006; Л. Авраментова, 2008 та ін.); теорії особистісного розвитку (В. Рибалка, 2009); наукові уявлення про життєві кризи особистості (Т. Титаренко, 2010), психологію переживань вікових нормативних криз [4; 5].

Мета статті – з'ясувати потенційні пізнавальні можливості генетичних і психогенетичних наукових уявлень про зміст вікових нормативних криз як одних із основних показників особливостей перебігу вікового розвитку.

Виклад матеріалу. Л. Виготський, уперше ввівши кризи у вікову періодизацію як закономірні явища, аргументував одне з ключових для наших досліджень понять – «внутрішню логіку розвитку», якою «...викликана необхідність кризових, переломних періодів ...» [3, с. 250]. Це доказове виокремлення перспектив для подальших досліджень цих періодів і водночас застереження від створення штучних вікових періодизацій, які згодом відбулися, відобразивши в собі шкільний статус особистості (риторичне питання: наскільки зіставляються між собою, наприклад, поняття «молодший шкільний вік» і підлітковий вік», де перше поняття відображає вікову класифікацію, а друге – вікову періодизацію?). Тоді, у 1920-1930-х на прикладі передусім криз трьох і семи років Л. Виготський виокремив популярні зараз характеристики вікових криз (як нормативних). Провідне місце в них належить переживанням, або симптомам переживань, які уособлюють в особистості реальну дію принципів природовідповідності, історизму з імовірною наявністю в неї певного (індивідуального) потенціалу генної програми, яка за будь-яких соціальних умов залишається впливовою.

Закономірно, що в той час визначилися актуальні методологічні підходи до вивчення вікових криз як нормативних, або закономірних, від особливостей яких залежать перспективи розвитку, з потребою їхнього нового інформаційного наповнення (хоча безпосередньо так питання вченими тоді не розглядалося, зокрема, через цілком імовірну можливість бути звинуваченими у пропаганді «буржуазних» біологізаторських учень, що становило реальну загрозу для власного життя): 1) реалізація генетичного напрямку – з'ясування змісту внутрішньої логіки розвитку в умовах різнопланових соціальних впливів; 2) установа змісту феномена «вікових криз» як сукупності негативних і позитивних переживань, причому негативні симптоми є

його пізнавальними орієнтирами на основі зіставлення з конкретними віковими інтервалами, а позитивні – провідними, або визначальними, хоча часто прихованими у своїх перспективах; 3) критика нормальної патології, яка не стосувалася природності порушень психічної рівноваги в перехідних періодах, тобто симптоматика психічної дезадаптації була закономірним явищем (як доказ попередньої – другої позиції); 4) необхідність змістового розмежування з ненормативними кризами (передумова диференційованого підходу до підростаючої особистості); 5) розроблення змісту феномена «симптомокомплекс» на прикладі конкретних вікових інтервалів.

Загалом, такого вагомого інформаційного масиву, який базувався на експериментальних даних про симптоматику переживань і деталізовано у 1930-ті рр. висвітлювався в педологічній літературі, закликаючи до дискусій і визначення шляхів наукового пошуку, вітчизняна психологія в наступні роки, як правило, вже не знала (емпіричні дослідження вікового розвитку не мали педологічної масштабності). Тут варто згадати А. Гезелла про результати педологічних досліджень, де центральним способом пізнання поведінки є генетичні зрізи [6], які допоможуть описати динамічні вікові особливості в системі «стабільний період – перехідний період». Ця ідея передбачає визначення зв'язків між складовими симптомокомплексів різних вікових криз, наприклад, підліткової і юнацької, з'ясування їх структурно-функціональних особливостей і вікових перспектив.

У цьому дослідницькому контексті нами емпірично встановлені гендерні симптомокомплекси підліткової (кризи 13 років) та юнацької кризи (кризи 17 років), а також кризи входження в дорослість (кризи 23 років), які утворюють єдину вікову лінію кризового розвитку, що, в свою чергу, є віковою нормою кризового розвитку [4; 5]. Характерно, що кризова симптоматика з хронологічним часом ускладнюється, наочно демонструючи реальну дію принципів історизму та природовідповідності в становленні людини. Так, симптоматика кризи 3 років і кризи 7 років має слабкі гендерні вияви, тоді як в наступних кризах спостерігаються протилежні тенденції. Аналогічно можна сформулювати питання: наскільки відрізняються 3-річні чи 7-річні діти від своїх ровесників ХІХ ст. чи, наприклад, такого далекого для нас Х ст.? Очевидно, що варіативність розвитку не має спонтанного, хаотичного змісту, а регулюється внутрішніми чинниками, які об'єднують нас із попередніми поколіннями та прогнозують наші потенціальні розвивальні перспективи. У будь-яких соціальних (асоціальних) умовах залишається незалежна від них симптоматика типу відповідальності, старанності тощо. Це важлива передумова прогнозування вікового розвитку, уникнення будь-якого його зіставлення з паспортним віком, зрештою, можливість визначення сприятливого чи несприятливого перебігу розвитку через зіставлення реальної та ідеальної (природної) симптоматики, яка відзначається чіткою структурованістю і має унікальну гендерну специфіку.

Безперечно також, що варіативність симптоматики, досягнувши піку (гіпотетично – з настанням старості), поступово буде згортатися у силі, але не в частоті виявів, досягаючи тих показників, які були властиві людині на початковому етапі життєвого шляху. Звичайно, такі твердження потребують ґрунтовних емпіричних наукових розвідок, однак на їхню користь свідчить попередня історія розвитку людини. І тут ми давно мали б значні успіхи, але історично генетика, а з нею психогенетика, практично повторила долю педології. Зрештою, відверте ігнорування або нівелювання генетичних факторів у розвитку як результат директивних ідеологічних заходів проти педології (1936 р.), генетики (1948 р.), психології (1950 р.); фатальні для наукової та особистої долі радянських дослідників посилення на наукові погляди західноєвропейських учених (як уважалось, реакційних) про предмет психогенетики – генетику поведінки (*behavioral genetics*); суб'єктивні тлумачення ролі спадковості; вульгарні звинувачення генетиків типу «менделіст-вейсманіст-морганіст» (як у 1930-ті рр. стосовно педології) – ще більше абсолютизували роль навчально-виховного впливу (Програма КПСР про формування

нової людини, 1961 рік), хоча його протиставлення генетичним чинникам навіть у той час активно заперечувалось окремими радянськими біологами (М. Дубинін). Як наслідок, до 1980-х рр., особливо під час «холодної війни», виник штучний інформаційний вакуум у знаннях про біологію людини та досягненнях західноєвропейської психології.

Із 1980-х років потреба експериментального вивчення симптомокомплексів переживань набуває повторного відчутного пошукового імпульсу, концентровано висвітленого в працях Ф. Василюка (1984; 2006), посилання на які в сучасних дослідників стали класичними. І. Равіч-Щербо [6], актуалізуючи генетичний підхід у вивченні вікових криз, роз'яснює призначення генної програми: кожна стадія в онтогенезі настає через актуалізацію різних ділянок генотипу, які контролюються різними генами. Зауважимо, що схожі ідеї є у М. Єгорової Т. Марютіної [4]. Унаслідок взаємодії генів та їх продуктів на кожному етапі розвитку формуються структурні та функціональні особливості організму. У генетиці сформульований часовий принцип організації генетичної системи, яка контролює розвиток, тому особлива роль належить специфічному дослідницькому напрямку «хроногенність», який має вивчати закономірності розгортання генетичної програми. Водночас, посилаючись на Х. Бренкена (1969), вона погоджується, що «Я» не може визначатися винятково генетичними факторами. Немає складних психологічних ознак, які залежать тільки від них: усі вони формуються лише у взаємодії даного генотипу з даним середовищем. Аналізуючи поведінкові особливості, І. Равіч-Щербо наголошує вже на значущості психогенетичних досліджень у виявленні індивідуальної траєкторії та механізмів переходу між етапами. Вона вказує на невідповідність у західній науковій літературі поняття «генетика поведінки» (*behavioral genetics*) поняття «поведінка» в російській термінології. Наприклад, у Л. Виготського «розвиток поведінки» фактично став синонімом «психічного розвитку», а отже, справедливими є закономірності, встановлені для конкретних психічних функцій. Пізніше термін «поведінка» став тлумачитися більш вузько, швидше, позначаючи деякі зовнішні форми, зовнішні вияви людської активності, які мають особистісно-суспільну мотивацію. І. Равіч-Щербо також посилається на С. Рубінштейна (1946), коли йдеться про зіставлення понять «діяльність» і «поведінка». Вона (діяльність) стає поведінкою в тому особливому значенні, яке це слово набуває, коли йдеться про поведінку людини, і радикально відрізняється від «поведінки» в біхевіористській психології, зберігши його в зоопсихології. Поведінка людини – це визначальний момент ставлення до моральних норм. І. Равіч-Щербо також актуалізує ідеї Б. Ананьєва [2], який інакше розглядав співвідношення поведінки і діяльності (яке з них є більше загальним, родовим, що залежить від ракурсу вивчення людини). Важливою є думка І. Равіч-Щербо про внутрішню логіку розвитку: поведінка тварин – це вагома еволюційна основа для постановки проблеми про роль генотипу й середовища в мінливості людських якостей, хоча таке перенесення не може бути механічним, оскільки програма соціального наслідування в людини змінює спосіб передачі психологічних ознак між поколіннями. Як наслідок, для доказу закономірного перебігу вікових криз (тобто нормативних) доречними є тлумачення вікового розвитку психогенетиками, де предметом досліджень є поведінка. Наприклад, генотип має розгорнутий вигляд, забезпечуючи індивідуальну реалізацію видової генної програми, містячи минуле в згорнутому вигляді: її ділянки «вмикаються» або «вимикаються» (простежуються посилання на І. Равіч-Щербо) (М. Єгорова, 1992; 1997).

Вивчення відмінностей в індивідуальних психологічних характеристиках має передбачати зіставлення з певним джерелом варіативності або обома одночасно (М. Єгорова, Т. Марютіна, 1992): позиція опосередкування умов середовища генотипом як свідчення теоретичної й практичної неспроможності ідеї «безкризового розвитку». Це один із параметрів, який має складну диференційно-інтегративну характеристику (М. Єгорова). За Г. Костюком (1989), між генами та поведінкою, імовірно, існує безпосередній зв'язок: сучасна генетика

розкриває нам механізм регуляції розвитку людського організму. Його коментує В. Рибалка: природа людини є біосоціальною – як частина живої природи, людина народжується з природними можливостями розвитку, утім, ці природні можливості можуть реалізуватися лише в суспільних умовах життя й лише за допомогою знову-таки суспільних засобів [7]. В. Рибалка також актуалізує ідеї Б. Ананьєва [2], який одним із перших висловив думку про «...глибоке проникнення історичного часу у внутрішній механізм індивідуального розвитку особистості...» [7, с. 182], і Б. Цуканова, потужна наукова спадщина якого ще чекає свого дослідника. Так, відкритий Б. Цукановим психогенетичний закон репродукції посилює психогенетику, що є важливим для вченого питанням про взаємозв'язок різних рівнів організацій психіки. За Л. Рубінштейном, розуміння шляхів психічного розвитку визначається загальною концепцією детермінізму, коли зовнішні умови діють через внутрішні. Це означає, зокрема, і те, що зовнішня зумовленість розвитку особистості закономірно поєднується з його «спонтанністю». Усе, що формується в особистості, так чи інакше є зовнішньо зумовленим, але ніщо в її розвитку безпосередньо не виводиться із зовнішніх впливів, тобто закони зовнішнього зумовленого розвитку особистості є внутрішніми законами. Це має стати підґрунтям справжнього розв'язання проблем розвитку та навчання, розвитку і виховання. Ю. Трофімов (2010) зауважує, що генетичний аспект психіки визначає рівень розвитку особистості як цілісної системи якостей, здібностей. Це один із головних її параметрів, базових вимірів, що має складну інтеграційну характеристику. Учений посилається на Г. Костюка (процес становлення людської особистості здійснюється як «саморух», якому властива єдність зовнішніх і внутрішніх умов) та С. Рубінштейна (про вплив зовнішніх умов на розвиток через внутрішні умови, що знаходяться в індивіді – *ця теза нами вже згадувалася*). Ю. Трофімов (2010) наголошує, що на підлітковий вік припадає другий кризовий період (після кризи трьох років), чутливий до генезису самосвідомості, а з віком частота криз зменшується, що, однак, є дискусійним твердженням. За С. Максименком (2007), біологічна організація людського індивіда не лише забезпечує природні потенційні можливості розвитку організму, а й створює психічний стан готовності до формування особистості, внутрішній світ людини, її духовність. Ключові ознаки особистості – цілісність, унікальність, активність, відкритість, саморегуляція, причому відкритість та унікальність зумовлені двома основними факторами: своєрідністю динамічної взаємодії трьох основних витоків особистості (біологічного, соціального, духовного) та її постійним саморухом, саморозвитком, у процесі якого постійно змінюється індивідуальний візерунок особистісних виявів, набуваючи дедалі більшої своєрідної й завершеної форми. Незавершеність, проте, завжди залишається. Це ще один важливий параметр особистості, однаково властивий їй як на початковому так і завершальному етапах життєвого шляху.

Увагу дослідників привертають спроби історико-психологічної систематизації проблеми вікових криз із використанням авторської термінології: 1) діалектичний стрибок до нової якості (Л. Виготський, 1933); 2) перебудова особистості (С. Рубінштейн, 1946); 3) зламний етап онтогенетичного розвитку (Л. Божович, 1968); 4) якісний зсув у розвитку (О. М. Леонтьєв, 1972).

О. Лурія [6] наголошував на доказовості думок, що природа кожної психічної функції (інакше – її відношення до генотипу) так само змінюється в процесі розвитку людини, як і її структура (на основі ідей Л. Виготського формулюється гіпотеза, що в міру розвитку психічні функції змінюють механізми своєї реалізації і тим самим – свій зв'язок з генотипом). М. Савчин (2009), перекликаючись з гіпотезами М. Єгорової і Т. Марютіної, зазначає, що генотип зумовлює ознаки і властивості організму через хромосомний апарат і гени. За Л. Авраментовою (2008), інтерес до спадкових основ поведінки виник у середині ХХ ст., оскільки вважалося, що поведінка детермінується винятково середовищем (результат спостережень над мінливістю і ситуативністю поведінки) і відрізняється багатьма особливостями, тому важко чітко визначити

поведінкові класи людей (швидше, можна виокремити тих, чиї вчинки помітно вирізняються серед інших). Поведінка – це реакція організму на зовнішні впливи. Тоді складається враження, що вона безмежно мінлива й незалежна від генотипу. Однак наявність генетичного компоненту в поведінці давно не викликає сумнівів. Урахування й аналіз поведінкових ознак є важкою справою, оскільки спадкове модифікується середовищем, тому цей компонент часто ігнорувався. Сама ідея використовувати генетичний підхід уважалася в 1930-1960-ті рр. неприйнятною. Генетики аналізували ознаки, які були незмінними в житті, а тому зручними для генетичного аналізу. Усвідомлення того, що успадковуються не ознаки, а схильність до їх формування, з'явилося пізніше: у генах записана інформація про структуру органічних молекул, взаємодія яких забезпечує ріст і розвиток організму, формує його нервову основу, особливості психіки, а отже, способи реагування на навколишнє оточення. Чим далі в розвитку ознака відстає від гена, тим більшого впливу він зазнає, однак цього не можна стверджувати про конкретні гени. Така ідея застерігає від підміни поняття «внутрішня логіка розвитку» (імовірно – генна програма) фатальною передбачуваністю розвитку. З цього приводу В. Татенко (2009) актуалізує наукові уявлення Е. Клапареда, який ще на початку ХХ ст. під впливом теорії рекапітуляції С. Холла і онтогенетичного закону Геккеля – Мюллера заперечував подібні погляди, тим самим розвиваючи ідею саморозвитку: детермінанти і механізми психічного розвитку дітей не слід шукати деінде, оскільки вони властиві психіці з народження і виявляються спонтанно в грі, наслідуванні тощо. Філогенетична й онтогенетична логіка розвитку психіки є схожими, але нетотожними, і між ними не існує причинного зв'язку. Отже, онтогенез не повинен повторювати філогенез: за певних навчально-виховних, соціальних умов онтогенетичний розвиток психіки може прискорюватися, гальмуватися чи навіть певним чином змінюватися порівняно з логікою філогенезу (В. Татенко). В. Кремень (2010) також погоджується з наявністю значних труднощів генетичного аналізу поведінки, оскільки вона значною мірою модифікується середовищем і багатозначністю та комплексністю психічних функцій. Навіть використовуючи модельні об'єкти, важко контролювати умови експерименту. Людина пристосовується до навколишнього середовища, не тільки набуваючи біологічних особливостей у процесі еволюції та індивідуального досвіду, а також удосконалюючи технологію, тобто через культурний розвиток. Ці особливості успадковуються шляхом передачі спадкового матеріалу за законами генетики. Успадкування культури – це передача досвіду (В. Кремень). Іноді передача генів і трансляція досвіду культурних особливостей мають схожу картину і можуть взаємно вдало імітуватися. Загалом, успіх генетичного аналізу залежить від того, наскільки вдалося складні поведінкові акти розкласти на прості й потім їх проаналізувати.

Разом з тим є більш категоричні оцінки генної програми як визначальної в розвитку (Р. Л. Аткинсон, Р. С. Аткинсон): з народженням людини вплив генів супроводжується впливом середовища. Припускається, що властивості можуть викликатися специфічними генами (Zuckerman, 1995). Таке розуміння ролі генотипу демонструється на прикладі післяпологового моторного розвитку, де простежується взаємозв'язок між генетичною програмою дозрівання й впливом середовища. Наприклад, діти мають однакову послідовність типології моторики (перевертання, сидіння без підтримки тощо), хоча середовище може їх скоригувати. Отже, є дискретні, якісно різні стадії розвитку, тобто всі стадії – упорядковані (Р. Л. Аткинсон).

Висновки і перспективи наступних наукових розвідок:

1. Вікова логіка розвитку особистості існує в будь-яких соціальних умовах, а, значить, доказово визначає зміст поняття «вікова норма кризового розвитку» як пізнавальний орієнтир «норми» вікового розвитку в цілому. Прикладом цього є відома симптоматика криз дошкільного віку, яка з 1930-тих рр. не піддається сумніву, та емпірично встановлені нами у руслі концепції

симптомокомплексів вікових криз симптоми підліткової (криза 13 років), юнацької кризи (криза 17 років) та кризи входження в дорослість (криза 23 років) [4; 5].

2. Симптоматика названих нормативних криз (як і ненормативних) – це також інформаційна основа для 1) вивчення вікового розвитку в конкретних вікових інтервалах (що важливо – у вузьких, а не широких, часто «розмитих»); 2) з'ясування змісту вікового нормативного кризового розвитку в дорослості, який гіпотетично складається з кількох стабільних періодів.

Література

1. *Актуальні проблеми психології: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С. Д. Максименка, М. В. Папучі. – К., 2011. – Т. 11. – Вип. 4. – Част. 2. – 387 с.*
2. *Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Борис Герасимович Ананьев. – СПб.: Питер, 2001. – 272 с.*
3. *Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский ; под ред. Д.Б. Эльконина. – М., : Педагогика, 1984. – Т. 4: Детская психология. – 432 с. (Академия пед.наук СССР).*
4. *Поліщук В.М. Вікові кризи в підлітковому і юнацькому віці : базові симптомокомплекси : [монографія] / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2012. – 478 с.*
5. *Поліщук В.М. Від кризи 7 років до кризи входження в дорослість : [монографія] / Валерій Миколайович Поліщук. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2013. – 156 с.*
6. *Равич-Щербо И.В. Психогенетика / Равич-Щербо И.В., Марютина Т.М., Григоренко Е.Л. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – 477 с.*
7. *Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці / Валентин Васильович Рибалка. – К.: НАПН України, Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих; Одеса: Бакаєв Вадим Вікторович, 2009. – 575 с.*

Анализируются генетические и психогенетические представления отечественных ученых об особенностях развития человека. Указывается, что начала этих представлений, в частности, принадлежат советской педологии, в связи с чем существует потребность реанимирования ее теоретико-эмпирических достижений в контексте изучения возрастных нормативных кризисов. Актуализуется необходимость последующего эмпирического изучения феномена «внутренняя логика развития» как совокупности взаимосвязанных между собой позитивных симптомов разноплановых возрастных кризисов, что предусматривает познавательную возможность воссоздать прошлые события в развитии человека, а также установить потенциальные перспективы его индивидуального становления в условиях благоприятной или неблагоприятной социализации. Предполагается, что во взрослости усиливается вариативность кризисных проявлений симптомокомплексов, и, как следствие, акцентируется необходимость эмпирического изучения их структурных единиц (симптомов переживаний).

The genetic representation and psychogenetic Russian scientists about the peculiarities of human development are examined. It is indicated that the origins of these ideas, in particular belong to the Soviet pedology, in connection with which there is a need of reviving its theoretical and empirical advances in the context of studying age- normative crises. It is actualized need of further empirical study of the phenomenon of «internal logic of development» as a set of interconnected

positive symptoms of diverse age crises that provides cognitive opportunity to recreate past events in human development, as well as identify potential prospects of becoming an individual in favorable or unfavorable socialization. It is assumed that during adulthood enhanced variability of symptom manifestations of crisis, and, as a consequence, emphasizes the need for empirical study of their structural units (symptoms of experiences).

Статтю подано до друку 17.02.2014.

© 2014 р.

В. А. Чернобровкіна (м. Луганськ)

ВНУТРІШНЯ СВОБОДА ОСОБИСТОСТІ В ЛОКУСІ ПСИХОТЕРАПІЇ

Постановка проблеми. Останнім часом у різних психотерапевтичних підходах досить популярним стає розуміння *свободи як мети психотерапії* (Р. Мей, І. Ялом, Е. Берн, Дж. Б'юдженталь, Ф. Василюк). У широкому розумінні будь-яку проблему, з якою людина звертається до психотерапевта, можна розглядати як проблему *несвободи*, або *залежності* від певних обставин, стосунків, впливів або власних патернів, які заважають людині відчувати себе задоволеною, дієздатною, щасливою.

Теоретичний аналіз проблеми дослідження. Р. Мей, посилаючись на власну психотерапевтичну практику, писав, що при зверненні до психолога клієнти зазвичай описують себе як „змушених” жити в певний спосіб, нездатних обрати й розуміти, чого вони хочуть; вони незадоволені життям, переживають нещастя, конфлікт або відчай [3]. „Коли ми починаємо працювати з ними, – писав він, – ми знаходимо, що в них заблоковані великі сфери свідомості, що вони не здатні відчувати або усвідомлювати, що означають їхні почуття стосовно світу” [4, с. 56]. Отже, на початку терапії клієнти являють картину „*нестачі*” *свободи*”, що проявляється в усіх аспектах життєдіяльності клієнта, – у тілі (у вигляді м'язового гальмування), у несвідомих процесах (наприклад, у подавленні), у стосунках з людьми (людина не розуміє інших так само, як не розуміє себе) [3]. У свою чергу, динаміка психотерапії, за Р. Меем, може бути описана „в термінах зростання здатності пацієнта переживати той факт, що він – єдиний *власник* цього світу, здатний усвідомлювати його й діяти в ньому”, а також у термінах прогресу в „усвідомлюванні *свободи*” [Там само, с. 58].

Ми виходимо з розуміння внутрішньої свободи як смислового переживання особистістю власних відношень зі світом, іншими людьми й собою, семантична будова якого пов'язана зі структурою особистісного досвіду переживання значущих стосунків.

Ми виокремлюємо чотири смислові підструктури особистісного досвіду, що утворюють семантику переживання внутрішньої свободи: позитивну життєву позицію; стійку і диференційовану психологічну межу Я; досвід самодетермінації і життєвої стійкості; екзистенційний погляд на життя. Відповідно, смислова будова особистісного досвіду *несвободи* й *залежності* містить смислові одиниці, що відбивають негативне, знецінювальне ставлення особистості до себе і/або інших; недиференційовану, нестійку й проникну межу Я, що виявляється в схильності будувати й підтримувати залежні міжособистісні стосунки, не відмежовувати сферу власної відповідальності від відповідальності інших людей; переконання про власну неспроможність протистояти зовнішнім умовам і обставинам, вистояти у стресі, робити вибір та розв'язувати складні життєві ситуації; ціннісну обмеженість і слабку усвідомленість життя [6].

Виходячи з цього, в ситуації психотерапії клієнтів, які звертаються за психологічною допомогою, ми спрямовуємо роботу на прояснення смислових структур їх особистісного досвіду, які сформувалися в ранньому, далекому або недавньому минулому, але задіяні в актуальному для теперішнього моменту способі сприймання, проживання й розв'язання